

ISSN : 2395-1273

21 ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਵਾਂ ਅੰਕ

ਸੰਵਾਦ

www.sanvad.org

Refugee Women (S.L. Prashar) Partition Museum

ESTD. 1892

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਅੰਕ-21ਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫ਼ਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਾਹਲੌਂ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ)
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjabi@gmail.com, www.sanvad.org

Patron : Chief Editor:

Dr. A. K. Kahlon

+91 98724-56833

ISSN : 2395-1273

Dr. Atam Singh Randhawa

+91 98722-17273

January-June 2025

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਖਾਲਸਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ਼, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਿਯੋਗ : ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 3000

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1800

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 200

Online Payment: A/c : 3397000100467796 IFSC : PUNB0339700

Punjab National Bank Kot Khalsa, Amritsar

© Principal, Khalsa College Amritsar

‘ਸੰਵਾਦ’ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਛਿਮਾਹੀ

ਸਾਲ - 11ਵਾਂ, ਅੰਕ - 21ਵਾਂ || ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025

ਤਤਕਰਾ

□ ਸੰਪਾਦਕੀ	5
□ ਕੁਆਂਟਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ
ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ	9
□ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ : ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਲਪੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	16
□ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ	22
□ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ (1947) : ਭੂਗੋਲ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ	28
□ ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਭਰ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ
ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	36
□ ਸਰੋਦ ਸੁਦੀਪ : ਸਗਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤੀ ਸੰਚਾਰ
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	44
□ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ : ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ
ਡਾ. ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	55
□ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	63
□ ਬਾਰਗਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ : ਵਿਯੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	69
□ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਜਨੀ ਬਾਲਾ	75
□ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀਂ ਦੇ ਨਾਟਕ : 'ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ' ਦੀਆਂ ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ
ਨਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ	84

□ ਸਾਹਿਤਕ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਡਿਜੀਟਲ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ	91
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ	97
ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	
□ ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪਰਿਪੇਖ	112
ਡਾ. ਸਤਵੀਰ ਸਿੰਘ	
□ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	124
ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ	
□ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ : ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼	128
ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	
□ ਲੈਵਿਸ ਹੈਨਰੀ ਮਾਰਗਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ : 'ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ	131
ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ	
□ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ	138
ਡਾ. ਪਵਨ ਸਰਵਰ	
□ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ	147
ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਸੁਖਜੀਤ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ : ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ	156
ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ	

ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਉ :

• ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ (ਨਾਵਲ)/ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ : ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	163
• ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਦੇਸ : ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ : ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	165
• ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਭਇਓ (ਨਾਵਲ)/ਮਨਮੋਹਨ : ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	168
• ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (ਆਲੋਚਨਾ)/ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	170
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਂਗਰਾ	

ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਘੁੱਦਾ

© 9592939322

ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਇਕਬਾਲ ਅਜੋਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ 1877 ਈ: ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਦਾ ਸਬੰਧ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਸਿੱਖ ਹੋਇਆ ਉਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਫਲਸਫ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਮੀ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਸਰ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਬਾਂਗ-ਏ-ਦਰਾ, ਬਾਲ-ਏ-ਜ਼ਿਬਰੀਲ, ਜ਼ਰਬ-ਏ-ਕਲੀਮ ਅਤੇ ਅਰਮੁਗਾਨ-ਏ-ਹਿਜ਼ਾਜ (ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਚੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਸਰਾਰ-ਏ-ਖੁਦੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮੇ ਨੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦਿੱਤੀ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਦਹਾਲੀ, ਖੁਦੀ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਇਹੀ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਉਸਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ 1938ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ “ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਪਰੰਪਰਾ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਆਦਰ ਵਰਗੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਉਘੜੀ ਸਗੋਂ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਦੈਵੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਛੋਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ”¹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੌਰਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ

ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਖ਼ੁਦੀ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦੌਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਦਹਾਲੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਬੇਦਾਰ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸੁਆਲ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਲਈ ਉਰਦੂ ਵੀ ਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀਤੀ, ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਮਾਦਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ 'ਇਕਬਾਲ ਲਾਹੌਰੀ' ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਫ਼ੀਕ ਡੋਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

“ਤੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਯਾਰ ਮੇਰੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸਮਝਦਾ ਵੈ”²

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਵੈ, ਐਹ ਤੇ ਐਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਐਵੇਂ ਈ ਬਹਿਸ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਵੈ”³

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਬੰਧ** ਵਿਚ ਇਕਬਾਲ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- “ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਟੇ ਜਾਵੇਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਗੁਜ਼ਰਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਝੱਟ ਪਹਿਲੇ ਅੱਲਾਮਾ ਨੇ ਸਾਂਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਲਾਮ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕਬਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਖਬਰੇ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ”⁴ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਚੇਚਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਗਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਲਾਹੌਰ-ਵ-ਕਰਾਚੀ, ਔਰਤ ਔਰ ਤਾਅਲੀਮ, ਔਰਤ, ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਦਹਿਕਾਨ ਸੇ, ਫਰਮਾਨ-ਏ-ਖੁਦਾ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕਬਾਲ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਆੰਸ਼ਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਖ਼ਤਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੈਨਵਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੁਪਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ “ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜੋ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਭਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਹੈ”⁵

ਬਤਾ ਕਿਯਾ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਹੈ ਰਾਜ਼
ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਬਰਸ ਸੇ ਹੈ ਤੂੰ ਖ਼ਾਕ ਬਾਜ਼
ਇਸੀ ਖਾਕ ਮੇਂ ਦਬ ਗਈ ਤੇਰੀ ਆਗ
ਸਹਿਰ ਕੀ ਅਜਾਂ ਹੋ ਗਈ ਅਬ ਤੋ ਜਾਗ
ਜਮੀਂ ਮੈਂ ਹੈ ਗੋ ਖ਼ਾਕੀਯੋਂ ਕੀ ਬਰਾਤ
ਨਹੀਂ ਇਸ ਅੰਧੇਰੇ ਮੇਂ ਆਬ-ਏ-ਹਯਾਤ
ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਝੂਟਾ ਹੈ ਉਸ ਕਾ ਨਗੀਂ
ਜੋ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦੀ ਕੋ ਪਰਖਤਾ ਨਹੀਂ

ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਉਰਦੂ ਕਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਉਰਦੂ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ :

ਭੂਕਾ ਥਾ ਕਈ ਰੋਜ਼ ਸੇ ਅਬ ਹਾਥ ਜੋ ਆਈ

ਆਰਾਮ ਸੇ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਮੱਖੀ ਕੋ ਉੜਾਯਾ

ਹੈ ਕਿਸ ਕੀ ਯਿਹ ਜ਼ਅਰਤ ਕਿਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੋ ਟੋਕੇ

ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ, ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਵਹਿਸ਼ੀਅਤ ਭਰਿਆ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਉਥੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ 'ਇਕਬਾਲ ਔਰ ਉਸਕਾ ਅਹਦ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ -

ਹਰ ਜ਼ਾਇਰ-ਏ-ਚਮਨ ਸੇ ਯਹ ਕਹਤੀ ਹੈ ਖਾਕ-ਏ-ਬਾਗ

ਗਾਫ਼ਿਲ ਨਾ ਰਹ ਜਹਾਂ ਮੈਂ ਗਰਦੂ ਕੀ ਚਾਲ ਸੇ ਸੀਚਾ ਗਯਾ ਹੈ

ਖ਼ੂਨ-ਏ-ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸੇ ਇਸ ਕਾ ਤੁਖ਼ਮ ਤੂ ਆਸੂਓ ਕਾ ਬਖ਼ਲ ਨਾ ਕਰ ਇਸ ਨਿਹਾਲ ਸੇ ९

ਸੋ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੇ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਕਬਾਲ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰੀ ਕਲਾਮ, ਉਸਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਗਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਲਪ ਮਾਤਰਿਕ ਤੇ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਉਸਨੇ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਈਦ ਕਈ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਵਲੋਂ 1930 ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।"¹⁰ ਸੋ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਦੀ ਬਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕਬਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਇਛੁਕ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੱਤ ਹਨ, "ਦੀ ਟਾਇਮਜ਼ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਕਤੂਬਰ 1931 ਈ. ਨੂੰ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੁਝ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।"¹¹ ਇਕਬਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਉੱਤੇ ਇਸਲਾਮ ਭਾਰੂ ਪੈਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਏਸ਼ੀਅਨ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਇਕਬਾਲ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਨਜ਼ਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਮੰਤਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਭਾਵ ਦੀਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ।"¹² ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਉਣਾ

ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਉਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੰਮੂ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕੌਮ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਬਕਾ ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। **ਸਿੱਖ ਕੌਮ: ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਣੀ** ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜੌਸਫ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਕੌਮ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, “ਕੌਮ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਇਕ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਨਸਲੀ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ”¹³ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾ ਬਣਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥਚਾਰੇ, ਉਪਰ ਉਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਲਪ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਜੀਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ / ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਫ਼ਰਵਰੀ, 1994, ਪੰਨਾ-30.
2. ਰਫੀਕ ਡੋਗਰ, ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਕੇ ਸ਼ਖਸੀ ਖਾਕੇ, ਪੰਨਾ-10.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10.
4. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਬੰਧ, ਪੰਨਾ-16.
5. ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਨੇੜਤਾ, ਪੰਨਾ-81.
6. ਖੁਆਜਾ ਅਬਦੁਰ ਹਮੀਦ ਯਜ਼ਦਾਨੀ, ਕੁੱਲਿਯਾਤ -ਏ-ਇਕਬਾਲ, ਪੰਨਾ-609.
7. ਉਹੀ, ਕੁੱਲਿਯਾਤ-ਏ-ਇਕਬਾਲ, ਪੰਨਾ-47.
8. ਡਾ. ਨਦੀਮ ਅਹਿਮਦ ‘ਨਦੀਮ’, ਕੁਲਿਯਾਤ-ਏ-ਇਕਬਾਲ, ਪੰਨਾ-575.
9. ਜਗਨ ਨਾਥ ਆਜ਼ਾਦ, ਇਕਬਾਲ ਔਰ ਉਸਕਾ ਅਹਦ, ਪੰਨਾ-28.
10. ਕ.ਸ.ਸਿੱਧੂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-37.
11. ਡਾ. ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਹਿਮਦ, ਇਕਬਾਲ ਕੀ ਅਸਰੀ ਮਅਨਵੀਅਤ, ਪੰਨਾ-147.
12. ਜ਼ਫਰ ਇਕਬਾਲ, ਇਕਬਾਲ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਅਫਕਾਰ, ਪੰਨਾ-62.
13. ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾਦਕ), ਸਿੱਖ ਕੌਮ: ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਣੀ, ਪੰਨਾ-15.

